

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Добринка Парушева, ПУ "Паисий Хилендарски", ФИФ, Катедра Етнология /
Институт за балканистика с Център по тракология, БАН

за дисертационен труд на тема *Социални мрежи за взаимопомощ в периода на социализма (по примера на град Пловдив и град Съединение)* за присъждане на образователната и научна степен '**доктор**' в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Етнология на социализма) на Кристина Бориславова Бобева

Кристина Бориславова Бобева е докторантка в редовна форма на обучение към катедра „Етнология“ от 1.02.2014 г., с научен ръководител доц. д-р Веселин Тепавичаров от ИФ, СУ „Св. Климент Охридски“, отчислена с право на защита, считано от 12.10.2018 г. Тя е положила всички необходими изпити, в повечето случаи с отличен успех. По време на докторантурата е осъществила мобилност по програмата Erasmus+ в Университет Коменски Братислава, Словакия (2015). Освен това е участвала в един проект и в няколко национални и международни конференции. Има четири публикации, две от които пряко свързани с проблематиката на дисертационния ѝ труд. Представила е материали, които са в съответствие с изискванията на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“. От тях с най-голяма важност за настоящата рецензия са самият текст на дисертационния труд, авторефератът, приложените публикации и CV-то на докторантката.

Голямото количество изследвания върху развитието на българското общество през годините на социалистическия режим може да създаде впечатление, че спектърът от най-важни проблеми вече е покрит и едва ли може да се каже нещо ново. Настройвайки фокуса по-внимателно обаче, трябва да отбележим, че проблемите, свързани с проучването на мрежите за взаимопомощ, не са сред често дискутираните, поне от етнологисти (за разлика от социолозите). Напротив, колегите, насочили вниманието си към тях през призмата на етнологията, са сравнително малко, при това те ги дискутират повече с оглед на постсоциалистическия период (като примери бих посочила Вихра Барова, Златина Богданова, Маргарита Карамихова, Милена Беновска-Събкова, Доротея Добрева). Така че изследването на докторантката Кристина Бобева, което се основава на конкретен теренен материал и визира

главно времето на социализма, е добре дошло, за да допълни картината на този нелесен за изследване феномен.

Основната цел на дисертационния труд е „да установи как се изграждат и функционират социалните мрежи за взаимопомощ в българското общество в периода на социализма“ (с. 4) и за постигането на тази цел докторантката си поставя четири задачи: i) да анализира академични трудове, теоретизиращи явлението в различни контексти; ii) да представи формите на взаимопомощ в „традиционното българско общество“ (без да определя какво точно разбира под този термин); iii) да опише идеологията и практиката на „комунистическия проект“ и iv) да проследи как формите за взаимопомощ функционират в конкретен исторически контекст от 60-те години нататък (с. 4). Веднага трябва да отбележа две неща: първо, на всяка от задачите е посветена по една глава от дисертационния труд като тежестта на обема на изпълнение е различна и второ, твърде общото формулиране и на целта, и на задачите (с хоризонт цялото българско общество) някак подкопава идеята за емпирична плътност, залагаща на конкретен случай (с. Голямо Конаре, от 1969 г. гр. Съединение и динамиката на връзките между неговите жители и гр. Пловдив).

Кристина Бобева демонстрира познаване на актуалната академична литература по проблемите, свързани с изследването на социалните мрежи при социализма (а и в постсоциалистическия период – липсата на отделни заглавия в списъка с литературата не променя общото впечатление за добра ориентация в академичната дискусия).

Докторантката залага на класически етноложки теренни методи на изследване, които в съчетание с проведеното архивно проучване (на което в случая можем да гледаме и като на архивен терен) позволяват да изпълни поставените задачи. Тя е осъществила две теренни проучвания в Съединение, всяко от тях с продължителност от 10 дни, като е провела 26 структурирани и полуструктурирани интервюта с 12 мъже и 14 жени и допълнително повече от десет неформални разговора. Кристина Бобева коректно е описала личната си роднинска връзка с изследвания терен. Използвала е и архивни материали от фондовете на Селския/Градския общински народен съвет в Голямо Конаре/Съединение, на ТКЗС „Гигант“, на ТПК „Евгени Команов“, на ПК „Съгласие“ и на Общинския комитет на ОФ в Съединение, всички съхранявани в Регионален държавен архив – Пловдив.

Дисертационният труд *Социални мрежи за взаимопомощ в периода на социализма (по примера на град Пловдив и град Съединение)* се състои от увод, четири глави, заключение и библиография. Текстът съдържа две таблици (съответно на с. 99 и с. 143). Добавени са списък на респондентите и списък на архивните материали, който би бил по на място като част от

библиографията, в съответствие с академичния канон в хуманитарните науки. Общият обем на книжното тяло е 194 страници.

В Увода (с. 3-10) Кристина Бобева представя обекта, предмета и целта на изследването си, както и основните задачи, които си е поставила, за да постигне тази цел. Посочва хронологическите граници, в които търси проявления на наблюдавания феномен, дискутира накратко терена и методите, които използва. Добре би било още тук авторката експлицитно да поясни, че през първото десетилетие от обоснованата хронология всъщност във фокуса на вниманието е с. Голямо Конаре, което през следващите десетилетия вече става гр. Съединение.

Първа глава (с. 11- 42) предлага кратък преглед на академичната литература по няколко въпроса, пряко свързани с предмета на изследването: патрони и клиенти, корупция, втори мрежи, неформална икономика. В края на главата са представени по-подробно важните за докторантката и нейната работа публикации на Альона Леденъова за мрежите и неформалния обмен в Съветския съюз и на Джералд Крийд за социалистическите реформи и тяхното „опитомяване“ от страна на селяните в с. Замфирово в Северозападна България. В самия край на главата в отделен параграф (с. 40-42) докторантката ни представя своето определение на понятието *социални мрежи за взаимопомощ*, което тя въвежда с цел „да избегне натовареността, която имат вече съществуващите понятия“ (с. 40), описващи изследвания феномен. Прави впечатление, че Кристина Бобева споменава като такива *кражба, корупция, връзки* и т.н., но не и *втори мрежи*. Струва ми се обаче, че опитът да бъде въведено в употреба ново понятие би трябвало да върви ръка за ръка с ясно отграничаване от вече утвърденото понятие за *вторите мрежи при социализма*. Макар докторантката да показва, че е добре запозната със създадената около това понятие теория за социализма като общество на мрежите, толкова дискутирана от българските социолози през 90-те години на миналия век, липсата на подобно противопоставяне на двете понятия и анализ на разликите между тях до голяма степен компрометира намерението ѝ да въведе нов термин.

Няма съмнение, че влиянието на наследството на социалните мрежи от предишния период, представени през изследвания на други автори (като Киприяна Кръстанова), при формирането на мрежите от времето на социализма е от ключово значение. Отделянето на достатъчно място за дискусия на това наследство във втора глава (с. 43-62) е напълно оправдано. Кристина Бобева е изправена пред предизвикателството да удържи текста в годините преди Втората световна война, което не ѝ се удава напълно: читателят е свидетел на непрекъснато преминаване от периода преди войната към този след установяването на социалистическия режим и обратно. При това, когато фокусът се настройва към Голямо Конаре,

в повечето случаи наративът представя селото изобщо, а не толкова формите на взаимопомощ, практикувани в него.

Третата глава на дисертационния труд (с. 63-114) е посветена на комунистическата идеология и практика в България. Използването на „Политическа икономия“ от 1955 г. като един от основните източници, редом с изследванията на Янош Корнай, Илияна Марчева, Искра Баева и Евгения Калинова и др. автори, ми се струва странен избор; освен това изобилието на доста общи фрази не прави добро впечатление. В тази глава важни, по мое мнение, са последните два параграфа, третият и четвъртият. Третият е за връзката между селото и града през социалистическия период, която определено е важна с оглед заглавието на дисертационния труд и селското битие на Голямо Конаре през първите десетилетия на социалистическото управление. Тук една по-пространна дискусия на динамиката на контактите в конкретния случай Голямо Конаре/Съединение – Пловдив (каквато е предложена само на с. 87-89) за сметка на „общобългарското“ изложение би обогатила значително текста. Последният четвърти параграф вече наистина ни потапя в атмосферата на терена, както през призмата на изследователите, така и през вътрешния поглед на жителите на населеното място.

Последната четвърта глава (с. 115-181) е най-приносна, според мен. Именно тук е представена и анализирана голяма част от теренния материал, засечен и с архивни свидетелства. Ясно са разграничени наследените от предсоциалистическото минало „традиционни“ форми от новите типове взаимопомощ по време на социализма. Става ясно, че наследената трудова взаимопомощ се проявява в две основни форми – семейна взаимопомощ (основно в селскостопанската дейност) между различни поколения и строеж на къща, като и двете се трансформират и адаптират към новите (най-вече) стопански условия на дефицит и необходимостта от справяне с него. Основните изводи на Кристина Бобева по отношение на това наследство звучат убедително: адаптацията касае преди всичко разширяването на кръга от хора, към които човек се обръща, и с колеги; промяната засяга обемът и спецификите на работа; и не на последно място, необходимостта от („традиционен“ тип) взаимопомощ е пряко свързана с притежаването на лична собственост. Що се отнася до новите форми на взаимопомощ, тъй като докторантката посочва *дефицита* като „трети структурен компонент, който влияе върху измененията на социалните мрежи за взаимопомощ“ (с. 150), можем с голяма доза увереност да предположим, че другите два – макар и не изрично изведени като първи и втори тип – са съответно разгледаните в отделни параграфи отношения-опозиции *наши-ваши* и *общо-частно*. Докато първата опозиция е повече политико-идеологическа, втората е представена от авторката чрез начините, по които работното място от средство за изкарване на прехраната се превръща в ресурс за употреба в допълнителни практики, най-често противоречащи на официалната държавна политика и целящи повишаване на

стандарта на живот на отделния индивид или семейство. В тази богата на емпирия глава докторантката отделя специално внимание и на колективните и индивидуални употреби на социалните мрежи за взаимопомощ (съответно с. 162-168 и с. 168-180). Тя добре е показала как официалната разпределителна мрежа не е в състояние да задоволи потребителските нужди на жителите на гр. Съединение, поради което те – подобно на жителите на всички населени места в България – търсят заобиколни пътища да удовлетворят своите потребности. От ключово значение, според нея, е намирането на оптималната комбинация между качество, престижност на стоката и възможно най-кратки срокове за нейното доставяне и именно тук идват на помощ връзките, които са организирани в мрежи. Кристина Бобева прави извода, че всъщност може да се говори за мрежа, която се активира по различен начин и включва различни хора в зависимост от конкретната ситуация; освен това, действията им не са бунт срещу системата, а ходове, съобразени с нейните особености и случващи се в нейните рамки. Именно във връзка с употребите на социалните мрежи за взаимопомощ и особено с индивидуалните употреби се появява и анализът на връзката на Съединение с град Пловдив, която присъства и в заглавието на дисертационния труд: динамиката на отношенията е илюстрирана с примери и в двете посоки. Заключение на тази четвърта глава за съжаление звучи твърде генерализиращо и не почива изцяло на богатото изложение.

Подобна слабост се забелязва и в Заключение на дисертационния труд (с. 182-185), където докторантката е направила опит да обобщи изложеното до момента, но – отново – текстът е твърде общ, визиращ процеси изобщо в българското социалистическо общество. За отбелязване е, че на тези финални страници, които трябва да „опаковат“ убедително цялата дисертация, не се споменава нито Голямо Конаре или Съединение, нито Пловдив.

Всъщност, по мое мнение генерализирането е една от основните слабости на този дисертационен труд: на основата на частен случай докторантката предлага обобщения за цялото българско общество и преди, и през периода на социализма. Това е видно дори от заглавията на главите. Като втора съществена слабост бих отбелязала нещо, което вече споменах, а именно липсата на ясно отграничаване на използвания от Кристина Бобева термин *социални мрежи за взаимопомощ* от утвърденото понятие *втори мрежи при социализма*. За мен като читател (и рецензент) без подобно сравнение въвеждането на нов термин, „който да назове тези практики в български контекст“, не е достатъчно убедително. Още повече, че много по-често в текста става дума за връзки, ходатайства и привилегии, отколкото за взаимопомощ в същинския смисъл на думата (освен в рамките на семейството). Може би във връзка с това е и липсата на по-сериозна дискусия през призмата на идеите за дар и дарообмен (очаквано връщане на дара) – тя би приближила твърде много двете понятия. А всъщност очакване за реципрочност е налице в поддържането и употребите на мрежите такива, каквито са описани

от докторантката; дори в последният цитиран пример (с. 178 – „походът“ с трактор за цимент в Димитровград) извършената услуга е последвана от изрично споменат отговорен дар.

В противовес на споменатите слабости на дисертационния труд бих посочила неговата основна положителна черта, която е от съществено значение, а именно богатството на събрания теренен материал – както от интервютата и разговорите със събеседници от Съединение, така и от архивните източници. Представените данни ми дават основание да твърдя, че емпиричното насищане на текста е достатъчно високо. Теренът е представен коректно и на място в изложението на Кристина Бобева. Като плюс бих посочила и добрата теоретична подготовка на докторантката и познаването на наличната академична литература, свързана с проблематиката на дисертацията.

Според мен, богатият и добре представен терен е основен принос на Кристина Бобева – нека го посоча още веднъж изрично. Не съм съгласна с формулираните от докторантката два приноса: мисля, че вече ясно изразих своите резерви относно въвеждането на термина *социални мрежи за взаимопомощ*; що се отнася до въвеждане в научно обращение в България на академични трудове на английски език, това само навежда на мисълта за периферната ни чувствителност (в научно обращение обикновено се въвеждат непознати, непубликувани архивни материали или теренни материали). За мен приносите на рецензирания дисертационен труд са повече от два. Бих посочила, например, представянето на начина, по които функционират мрежите за взаимопомощ в Съединение, на базата на собствен терен; класификация на типовете мрежи, проявяващи се в това населено място през периода на социализма; показването на динамиката на връзката между Съединение и Пловдив през десетилетията, които са обект на интерес; използването на частния случай за сравнение с практики от други места/региони в България, изследвани от други учени и др. Накратко, фокус върху терена и по-малко внимание върху теориите и термините.

В заключение, представеният дисертационен труд отговаря на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на СУ „Св. Климент Охридски“. Той показва, че докторантката Кристина Бобева притежава задълбочени теоретични знания и е усвоила специфичните професионални умения за теренна работа, характерни за научната специалност Етнология, като демонстрира качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване. Представеният автореферат е подготвен според изискванията и отразява коректно съдържанието и основните резултати, постигнати в дисертационния труд; единствено формулирането на приносите би могло да бъде по-удачно. Кристина Бобева има четири публикации, от които представя две статии като пряко свързани с темата на дисертационния

труд: едната статия е на английски език и е публикувана в сборник от международна конференция през 2018 г.; втората, анализираща теренни материали, е на български език и е под печат в *Etnologia Academica*, т. 10 (2019).

Вземайки предвид всичко казано дотук, давам своята положителна оценка за проведеното изследване, представено в рецензирания дисертационен труд, и предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен 'доктор' на Кристина Бориславова Бобева в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Етнология).

9.12.2019 г.

Рецензент:

(доц. д-р Добринка Парушева)